

HITA NKANDZIYISO LOWU

Quarterly Economic Chronicles hiwona mujeko waswa ikhonimi ya Vindilic Analytics, ikandziyisisa swiendlakalo swakulandzelana swankoka leswihumelelaka eka tikonkwaro, ekaxifundzankulu nalekalevhele yamatiko hinkwawo. Ifambisiwa ngopfu hixilaveko xadyondzo yaswa ikhonimi xikan'we na mahangu yaswatimali ekatikonkulu raAfrika. Hikunyika xiviko xa ikhonimi lexingabasa ekavativi va ikhonimi, tona ti 'non-economist', hingakunguhatangi hitumbuluxa mbango lowutirhisekaka eka vaaka tiko leswaku vatekaswiboho leswinganavutivi. Xiviko xahina hilexohlawuleka hikuva sweswi xihlengetiwe xikan'we nokandziyisiwa hitindzimi taximfumo tohlaya letikuvulavuriwaka hitona laha Afrika Dzonga. Leswi swiendla leswaku vahlayi vaswikota kutwisisa timhaka tamatimu yaswa ikhonimi 'economic chronicles' hiririmi ramanana. Iswakonka kuxiya leswaku nkongomelo waxiviko lexi ikutatisa kaswiviko leswingakona hi ikhonimi latikweni ra Afrika Dzonga.

ISSN: 2706-896X

© 2022 Vindilac Analytics

Mfanelo ya vutshila eka switirhisiwa swantirholowu ukhomiwe hiyona Vindilac Analytics. Ntirho unghumesiwa nakambe, hinkwawo kumbe xiphemu xawona, kaswikongomelo leswingariki swamabindzu 'non commercial' ntsena loko kuboxiwa hindlela leyihetisiseke mayelana naswikombo. Leswi nga endzeni kantirholowu swikunguhatiwe leswaku swivavutivi byo angarhela kungari kutirha kutsundzuxa vahlayi eka timali kumbe swin'wana switsundzuxo. Vindilac Analytics ayi amukeli vutihlamuleri ekakulahlekeriwa lokukongomeke ekamuhlayi wokarhi kumbe hindlela leyinga kongomangiki leswina humelelaka swisuka eka datara leyingariki yantiyiso xikan'we tinhlamuselo letinyikiweke ekaxiviko lexi xinkan'we natinhlamuselo letingata tisuka ekavanhu vankhuvo wavunharhu kungakunguhatiwanga. Mavonelo lamanga kombisiwa xikan'we namahetelelo lamangafikeleriwa hilwa mahumaka ekavatsari akufanelangi mahlanganisiwa na Vindilac Analytics.

Swivutiso hinkwaswo aswilanguterisiwi eka info@vindilac-analytics.co.za

Kukuma vuxokoxoko byotala hi Vindilac Analytics, hikombela u endzela webusayiti yahina leyingala hansi:

www.vindilac-analytics.co.za

1.NKOMISO HIVAFAMBISI VANTIRHO

Lembe ra 2020 rive ro tisa mpfilumfilu eka ikhonomi ya misava hinkwayo. Ku hunguteka ka migingiriko ya ikhonomi ka swiphemu swin'wana swamatiko na mbuyelo wochavisa eka ndzaveko na ku phakela ka nhundzu misava hinkwayo swi yise eku onhakaleni ka vholumu ya nxaviselano xikan'we na maendlelo yokurisa ikhonomi kutsemakanya misava hinkwayo. Ti makete ta mali misava hinkwayo ti hlangane na ku cinca-cinca nkarhi wotala exikarhi ka lembe hikwalaho ka ku kula ka khombo leri nga eka swarihanyo, kuya emahlweni no pfuxeletwa leswi languteriweke eka nkulo, kutlakuka ka kunga tiyiseki xikan'we na ku tlakusiwa ka khombo leri tisiwaka hi ku tumbuluka ka ntungu lowu wa Covid-19.

Ku fana na man'wani matiko lama nga khumbeka msava hinkwayo, Afrika Dzonga yiteke swipimelo ku khigela mabindzu nantshikelelo wobuha wa Covid-19 mindyangwini. Ku humesiwile phakeji yo ringana 'R500 billion' yotshunxa ikhonomi ya vaaki leyi nga tirhisiwa ku hakela mimbuyelo ya mindyangu, kuseketela mabindzu lamatsongo ka xiyenge xa ximfumo na lexi ngariki xa ximfumo, naku pfuna mabindzu ku hakela miholo. Ku ya emahlweni, mbuyelo ukongomisiwe hiku yengetela mudende wavadyuhari na mudende woseketela vana xikan'we nakutivisa mudende wa vaaki vatiko lava nga tirhiki lava vanga amukeriki nseketelo hixikimi xin'wana xamfumo. Hambiswiritano leyi yive ndlela yakahle yonghenelela hikuva switlakuse miholo leyi lahliwaka 'disposable income', mabindzu lama ngariki ya ximfumo lama amukeriweke mapimiwile kumbe ma hlwerisiwile hikuva kona ka swilaveko swa akhawunti ya bangi, kutsarisa xibalo xikan'we na ku tsarisa nkwama wa timali ta ndzindzakhombo yalava nga helela hintirho, na swin'wana.

Eka xiyenge xadyondzo, ku hangalasa hiku nga ringani ka switirhisiwa swodyondza hi inthanete switlakuse swivilelo mayelana na ku fikelela hiku ringana ka dyondzo ya xiyimo xa le henhla. Ku engetela, xiyimo xa switirhisiwa swa dijitali xi pfuxe swivilelo eka ku lungheka, ku tirha kahle, nama tirhiselo ya 'e-learning'. Nkandziyiso lowu wukaneta leswaku kutumbuluka ka ntungu lowu ku tirhele kuphafuxa ntsena, kambe kuve vumbhoni bya leswaku ku nga endli ntirho hindlela leyi faneleke ya pholisi swi alela tiko kuva ri tirhisa nhluvuko lowu endlekaka misaveni, ku ngari swona ntsena kambe naku tiyisela no hlamula hi nkarhi eka leswi swiva kavanyetaka. Hambi ehandle ka tipholisi leto tala leti tirhelaka ku lulamisa sisitimi ya dyondzo, xiyenge lexi xi sale xi ri khombyeni xitlhela xikayakaya ku hlamula hi nkarhi na ku tiyisela nkavanyeto wa Covid-19. Vadyondzi lavo tala, ngopfu lava va humaka ematiko xikaya, ava kotangi ku fikelela dyondzo hikwalaho ka nxavo wale henhla wa ti datara, ku pfumaleka ka switirhisiwa swodyondza handle ka inthaneti, naku pfumala switirhisiwa swodyondza hi inthaneti.

Ntungu lowa Covid-19 uya emahlweni notikisa kungari ntsena eka sisitimi yatiko ya swarihanyo na swadyondzo kambe na le ka nkwama wa vaaka tiko. Loko mfumo wahateke swipimelo leswo anama swinene ku hunguta ntshikelelo wamatimba lowu

nga kona wa Covid-19 eka vutomi bya vaaka tiko na mafambiselo ya mabindzu, mfumo waha langutane na ku tlhontlhiwa nakambe ku ololoxa nkrama wa vaaka tiko lowu wu hohlokaka. Leswi swivonakarisiwa hi 'R20 billion (\$1.3 billion) leyi lavekaka ku yisa emahlweni nongonoko wakutlhavela ntungu lowu. Etafuleni sweswiwani, ixihlawulekisi xo susumeta ndzwalo lowu eka vahlawuli va xibalo (ntani hi ntolovelo) hi kutlakusa mpimo wa xibalo kumbe kundlandlamuxa ku pfumaleka ka mali kuya eka ti levhele leti nga si tshama ti va kona. Xihlawulekisi xin'wani, hambileswi xive tshama xitirhisiwa endzhaku, ikuva vatlhela va avela vaaka tiko mali, hima rito man'wani, kutsemiwa matirhiselo ya mali eka minongonoko yin'wani ya mfumo hambileswi swi tayisa dilivhari ya vukorhokeri ehansi.

Xileriso xa ti bangi ta le xikarhi ti 'central banks' misaveni hinkwayo tive emahlweni hi 2020 kuri ndlela yohlamula hi pholisi ya swatimali eka ntungu wa Covid-19 swilavise leswaku u enta utlhela u amukeleka. Hambi leswi kuna kuhambana kutsongo mayelana na xikongomelo xa pholisi ya mali ka matiko yo hambana, nkongomelo lowu fanaka iwaku tshamisekisa ntlakuko wa minxavo, ku tiyisisa leswaku uva ehansi kumbe endzeni ka mpimo waswikongomelo leswinga vekwiwa. Matshalatshala yo pfalela/sithelela ikhonomi ya Afrika Dzonga eka ntungu lowu makombise South African Reserve Bank (SARB) yi hlongorisa rhejimendhe hi ndlela ya tihanyi ku hambana na le ndzhaku. Hiku hela ka lembe, mpimo wa rhepo awu hungutekile hi 300 wa tinhla ta swisekelo wu ya ka 3.5% phesente. Loku hi kona ku hunguteka lokutsongo kusukela kutivisiwe ku kongomisa eka ntlakuko wa minxavo hi lembe ra 2000. Hi ku hunguta mpimo wa pholisi na ku xava tibondi ta mfumo, SARB yikongomise ekuhlohleteleni ka mali leyi nga kona yilavekaka eka makete watimali. Hikwalaho ka sweswo, ku lomba mali swive swi chipa xikan'we naku fikeleleka eka vaaka tiko. Hiswona, mabindzu man'wani na mindyangu yin'wani yisirheleleke ku antswa eka kupfala kumbe ku helela hi mintirho swiri mbuyelo wa swipimelo leswo tika exikarhi ka 'lockdown' ya ikhonomi (hi swimbirhi swipimelo swatiko na swamisava hinkwayo).

Ntungu lowu wa Covid-19 uve xiphiso xo hlawuleka hikuva axilava kuburisana kutsongo ka vanhu leswi vulaka ku tikhampani leti tirhaka mintirho leyi tiyisiweke ati nga koti kuya emahlweni notirha. Mabindzu ama fanele ku tolovela ndlela le yintshwa yamatirhele leyi ayilavisa leswaku ku va kona Information and Communication Technology (ICT) yakahle na switirhisiwa leswo anama 'broadband'. Ku fikela kwalomu ka ti n'hweti ti mbirhi, vaaka tiko va la Afrika Dzonga avapfumeleriwa ku xava ntsena swilo swa nkoka, leswi akuri nhundzu ya ntolovelo na vukorhokeri bya vutshunguri. Leswi swi endle leswaku swiyenge swohambana swi la hlekeriwa, ngopfu-ngopfu swiyenge leswi tirhaka mintirho leyi tiyisiweke kumbe leswi xavisaka nhundzu leyi ngariki ya nkoka. Ku fikela kwala, tiawara totirha leti nga lahleka hi mhaka ya Covid-19 eka kotara ya vumbirhi na ya vunharhu ti tlakuke ho 17.3 na 12.1 wati phesente, leti ringanaka na 495 na 345 wa timiliyoni tamintirho leyi nga lahleka (ILO, 2020). Afrika wa le Dzongeni ulahlekeriwe hi 20.3 na 14.2 wati phesente wa tiawara taku tirha hi kotara ya vumbirhi na kotara ya vunharhu ta 2020, leti ringanaka na 4 wa timiliyoni na 2 wa timiliyoni ta mintirho leyi lahlekeke, hi ku landzelana (ILO, 2020).

Emahlweni ka switolo swoxavisa, mabindzu yo tala mapfariwe hilaha ku nga heriki ku katsa xitolo xamanyunyu Prada, switolo swa Edgars na swibindzwana swohlaya. Xiyenge xa vupfhumba na yona yikhumbekile hi ku tshikeleriwa ka ku famba-famba na ku pfariwa ka mindzilekano ya misava hinkwayo. Leswi swiendle leswaku mimpimo ya kutshama ka vupfhumba yiwa. Ku wa ka ndzaveko na mphakelo xikan'we na kuhunguteka ka vuvekisi bya timali na nxavo swi yise ekuhungutekeni ka vholumu ya ntirho wa swilo leswi xavisiwaka misaveni hinkwayo, ngopfu-ngopfu eka hafu yosungula eka lembe. Makete w0 ngenisa ndzinganiso wa mali'equity'usungule ku hunguteka hixihatla ekuheleni ka Nyenyenyani 2020, ulahlekeriwa hi 30% phesente ya mpimanyeto wa makete hi mavhiki, na rivilo ro xavisa ritlula leri nga vonakala hinkarhi wa swiphiko swatimali emsaveni hinkwawo hi 2008-2009 (WEF,2020).

Thekinoloji yi vonakala yiri vuvekisi bya mali bya nkoka eka nkarhi wa ntungu lowu kasi yi tlange ntirho lowukulu wosivela ku hangalaka ka Covid-19 hiku hangalasa vuxokoxoko bya timhaka. Yi na matima yo hangalasa vuxokoxoko mayelana na swikombiso swa vuvabyi, xiphemu xotikambela vuvabyi we n'wini, tinhlayonhlayo ta masiku hinkwayo leti kombisaka tikheyisi leti nga kona na swipimelo swotisivela swipavalata ntungu lowu. Yitlhela yi va navuswikoti byo pfumelela mabindzu leswaku matirha hi le kule. Xiphiko lexi xitise emahlweni ntolovelo lowuntshwa wotirhela ekaya leswi nga endla ku cinca-cinca eka vanhu hikuva avanga boheki kusuka emakaya ya vona vava entirhweni. Vuhumelerisi bya swilo emintirhweni kuvikiwe leswaku byi tlakukile, leswi yisaka eka vuhumelerisi byo antswa bya mabindzu. Leswi swihungute nomboro ya ntlimbano watimovha/swifambo na ku humesiwa ka moya wo biha wati khaboni. Xiyenge xa eneji a Afrika Dzonga, hambiswiritano, xi kamberiwa hi vukheta ka malmbe ya sweswinyana. Leswi switisa hi kutsandzeka ko ndzundzuluka kuya tirhisa eneji yobasa ya ku yinga pfuxetiwa eka mpimanyeto wa misava hinkwayo, kunga tirhi kahle ka switirhisiwa swale Eskom, kuna swirhalanganyi swosivela manghenelo, na mfumaleko wa vuvekisi bya mali byo ringanela na kudurha ka matirhelo ya xiyenge lexi. Swiphiko leswi swi tisa swiphiko leswikulu eka ikhonomi na vuswikoti bya yona eka ku vuyeriwa na ku ndlandlamuka.